

Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

КАЛАНТАЄВСЬКА Ганна Павлівна

ТВОРЧІСТЬ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА 1907-1936 рр.

У КОНТЕКСТІ ДОБИ

/ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, ПУБЛІЦИСТИКА,

"МАЛА" ПРОЗА Й САТИРА /

Спеціальність 10.01.01 - українська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Київ - 1996

00759256 (/)

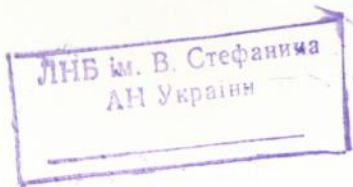
Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії української літератури Київського університету ім. Тараса Шевченка

Науковий керівник: кандидат філологічних наук,
доцент ГАЄВСЬКА Н.М.Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор ГНІДАН О.Д.
кандидат філологічних наук,
доцент ГУЛЯК А.Б.Провідна організація: Прикарпатський університет
ім. В.Стефаника

Захист відбудеться "10" червня 1996 р.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.01.27 по захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних
наук при Київському університеті імені Тараса Шевченка
/ 252017, Київ - 17, бульвар Т.Шевченка, 14, конференц-зал /

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Київського університету ім.Тараса Шевченка / Київ,
вул. Володимирська, 58 /.

Автореферат розіслано 8 травня 1996 р.Вчений секретар Л. Зинько доктор філологічних наук,
спеціалізованої ради професор ГРИЩИК Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертації. Дослідження художньої, літературно-критичної, публіцистичної спадщини С.Ф.Черкасенка /1876–1940/ зумовлене як потребою перегляду методологічних засад розвитку української літератури поч. ХХ ст., так і необхідністю вивчення окремих аспектів творчості письменника, яка донедавна була зовсім невідома в Україні.

Критичний аналіз художнього доробку С.Черкасенка частково представлений оглядовими працями сучасників письменника – С.Бфремова, Л.Білецького, І.Крушельницького, Д.Антоновича та ін., журнальними й газетними рецензіями та відгуками М.Вороного, Л.Старицької-Черняхівської, Д.Дорошенка, М.Шаповала, А.Товкачевського, І.Стешенка та ін.

У сучасному літературознавстві окремі проблеми й аспекти творчої спадщини С.Черкасенка /зокрема його поезія, особливості символістської драми, частково прозові твори/ стали предметом наукового дослідження О.К.Бабишкіна, О.В.Мишанича, Л.С.Дем"янівської.

У пропонованій роботі вперше здійснено спробу розгляду й аналізу публіцистичних, літературно-критичних та педагогічних праць С.Черкасенка, що були помітним явищем в українському суспільному житті початку ХХ ст. завдяки ґрунтовному відображенню колоніального становища національної освіти, науки, видавничої справи тощо.

Актуальною є потреба відтворення історичного контексту літературного процесу, в якому брав участь С.Черкасенко, з огляду на активну творчу і громадську його діяльність. І на сьогодні не застаріли переконання письменника щодо необхідності виховувати в сучасників імунітет проти національної

деградації, духовного зубожіння, мовного нігілізму. Залишаються актуальними його зусилля підняти моральний та інтелектуальний рівні українців, висміяти примітивну психологію "малоросів", чия національна свідомість не підіймається вище "шлункових" інтересів.

Важливими для сучасної національної освіти України залишаються педагогічні погляди С.Черкасенка як авторитетного знавця теоретичної і практичної педагогіки початку ХХ ст.

На часі й наукове осмислення значення та особливостей творчості С.Черкасенка в жанрах "малої" прози, бо як письменник перехідної епохи, що не поривав із традиціоналізмом попередників, він прагнув синтезувати в оповіданнях риси народницьких тенденцій з модерністським художнім відображенням соціальних конфліктів через психологічний світ індивідуума.

Гідними уваги сучасників є відкритий показ письменником духовної та моральної деградації денационалізованого робітника, роздуми героїв С.Черкасенка над перспективами розвитку марксистських ідей та пошуки ними життєвого сенсу, дослідження сатириком Провінціалом генезису національного ренегатства, історичного й мовного безпам'ятства українців.

Назріла необхідність вивчення сатиричної інтерпретації С.Черкасенком громадсько-політичного та культурного життя України поч. ХХ ст., дослідження поглядів письменника на трагедію "червоної заметілі" більшовизму та явище політичної еміграції в умовах бездержавності.

Отже, актуальність і важливість теми, її недостатнє науково-теоретичне опрацювання та необхідність більш повного представлення в літературознавстві С.Черкасенка-прозаїка,

публіциста й педагога зумовили вибір дисертаційного дослідження.

Предметом дослідження є система ідеологічних переконань С.Черкасенка, зумовлених його національним світоглядом, та специфіка синкретизму творчої манери письменника в жанрах "малої" прози.

Джерельною базою дослідження є відомі на сьогодні прозові твори С.Черкасенка із збірок "Діткам" /1907/, "На шахті" /1909/, "Маленький горбань та інші оповідання" /1912/, "Жарти Сатира" /1913/, "Вони перемогли та інші оповідання" /1917/, книга "У шахтарів. Як живуть і працюють на шахтах" /1919/, зібрані в сучасному двотомному виданні творів письменника. У роботі використано близько трьохсот фейлетонів, нарисів із газетних рубрик "Маленький фейлетон", "Мимохід", "Відгуки життя" та низка сатиричних оповідань С.Черкасенка, що залишились у першодруках /газета "Рада", журнал "Наша культура" та ін./. Охоплено також широкий публіцистичний матеріал, частина літературно-критичних та педагогічних праць С.Черкасенка, його рецензії та критичні відгуки з рубрики "Бібліографія" /у "Раді"/, листування. Бралися до уваги мемуари сучасників письменника, газетна хроніка, першодруки, архівні матеріали.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу різноманітної в жанровому, проблемно-тематичному, стилістичному відношенні прози С.Черкасенка з'ясувати специфіку її "малих" форм як оригінального художнього явища, дослідити першопричини, що зумовили інтерес письменника до морально-етичних проблем, змусили його осмислити й відтворити складний образ сучасника та застерегти націю від загрози бездуховності.

Наукова робота передбачає також актуалізацію національних, педагогічних ідей С.Черкасенка, визначення рис своєрідності його прозової спадщини загалом та її значення в розвитку української прози та громадської думки поч. ХХ ст.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних завдань:

- окреслити тематичну сферу прози С.Черкасенка, визначити проблематику та своєрідність її художнього втілення, особливості психологізму творів;
- з'ясувати художньо-стильовий та культурно-політичний контекст і самобутність прозової спадщини письменника шляхом зіставлення з творчістю сучасників;
- створити загальний літературний портрет С.Черкасенка-прозаїка та визначити світоглядні домінанти письменника;
- дослідити публіцистичні, літературно-критичні, педагогічні та ін. праці С.Черкасенка та довести неперехідність значення й актуальність його думок з приводу формування у співвітчизників національної самосвідомості;
- визначити громадянську позицію С.Черкасенка-сатирика й публіциста стосовно перспектив історичної долі української духовності в умовах еміграції;
- з'ясувати значення "малої" прози С.Черкасенка, риси її новаторського характеру та своєрідність індивідуальної манери письменника як наслідок синтезу традиційних і модерністських художньо-мистецьких прийомів;
- ввести в літературознавчий обіг маловідомі твори С.Черкасенка, розпорошені по журналах і газетах, здійснити бібліографування творів письменника, що не перевидавались.

Цим визначається також наукова новизна дисертації.

Вона полягає і в тому, що вперше в нашому літературознав-

стві розглядається фейлетонний та нарисовий доробок С.Черкасенка, досліджуються сатиричні оповідання із циклу "Померлі душечки", створеного письменником в середині 30-х років уже в еміграції.

Теоретично-методологічну основу дисертації становлять фундаментальні праці, присвячені дослідженню історико-літературного процесу в Україні поч. ХХ ст., І.Франка, С.Єфремова, Д.Чижевського, М.Зерова, М.Глобенка-Оглоблина та ін., а також загально-теоретичні концепції Оноре де Бальзака, Д.Чижевського, В.Фашенка та ін. З проблем модерністських пошуків поч. ХХ ст. та безпосередньо з питань творчості С.Черкасенка використані праці Л.Білецького, І.Крушельницького, І.Огієнка, Л.Старицької-Черняхівської, В.Гренджі-Донського, Д.Дорошенка та ін., а також дослідження сучасних літературознавців - П.П.Кононенка, О.В.Митанича, Л.С.Дем"янівської, О.К.Бабишкіна та ін.

Методи дослідження. У дисертації використовувались історико-порівняльний і типологічний методи дослідження. Частково застосований біографічний метод.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що вона є певним внеском у справу дослідження української прози і журналістики поч. ХХ ст., зокрема з'ясовує синкретизм світогляду і творчості С.Черкасенка, самобутність його художнього письма. У роботі відзначається також роль письменника в поглибленні викривальності вітчизняного фейлетону і сатиричного оповідання та розширенні їхнього літературного генезису.

Практичне значення дисертації. Дослідження прозової спадщини С.Черкасенка дає ключ до розуміння його громадянської позиції, світогляду, педагогічних переконань, загаль-

ної тенденції розвитку художньої літератури на зламі століть.

Матеріали дисертації, вперше укладена бібліографія творів С.Черкасенка можуть бути використані в курсі вивчення історії літератури у вищих та середніх навчальних закладах, при написанні певних розділів підручників, курсових та дипломних робіт. Основні думки аналізованих педагогічних та публіцистичних праць С.Черкасенка можуть бути корисні викладачам та студентам педвузів.

Апробація роботи. Окремі положення дисертації відображені в п'яти публікаціях автора. Результати дослідження доповідалися на міжвузівській науковій конференції Сумщини /Глухів, 1994/ та всеукраїнській науковій конференції "Українська духовна культура в системі національної освіти" /Харків, 1995/.

На захист дисертації виносяться такі основні положення:

- публіцистична, літературно-критична, педагогічна спадщина С.Черкасенка є відгуком письменника-громадянина на гостроактуальні проблеми свого часу, на суспільно-політичне життя, мораль, етичні шукання доби;
- завдяки ідейній гостроті й виваженості підходів до просвітницької роботи письменник мав незаперечний вплив на суспільну свідомість;
- прозова спадщина С.Черкасенка "малих" жанрів є новаторською завдяки суспільно значимій та оригінальній проблематиці, пошуку нових форм втілення, повднанню у творчій манері письменника народницьких традиційних рис із модерністськими прийомами висвітлення суспільних та морально-етичних проблем;
- ідейно-етичні орієнтири сатиричної прози С.Черкасенка свідчать про глибокий інтерес письменника до політичних,

культурних процесів у плані захисту духовності й етичного світу співвітчизників, створення й типізацію ним сатиричного образу сучасника-пристосуванця;

- художня своєрідність творів С.Черкасенка сатиричних жанрів /фейлетону, нарису, шкіца та ін./ полягає в пристосуванні образів літературних персонажів класичної сатири до потреб часу, майстерному перевтіленні автора, в застосуванні засобів багатої народної сміхової культури.

Структура і зміст роботи.

Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків і бібліографії.

У "Вступі" обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається предмет дослідження, розкривається мета і завдання щодо її реалізації, з'ясовується новизна дисертаційної роботи, методи її виконання та теоретичне і практичне значення.

Перший розділ дисертації "С.Черкасенко-публіцист у контексті суспільного життя України початку ХХ ст." присвячений з'ясуванню місця і значення творчої постаті письменника, журналіста, видавця, літературного критика, педагога С.Черкасенка в період культурного й духовного піднесення перших десятиліть ХХ ст. в Україні. Його публіцистичні виступи, літературознавчі та педагогічні праці були помітним явищем в українському суспільному житті, відзначалися полемічним пафосом, ґрунтовним аналізом становища гнобленої століттями української культури в Російській імперії в період між революцією 1905-1907 рр. та першою світовою війною.

Публіцистичні статті письменника з'ясовували причини ганебного явища українського національного нігілізму, ком-

плексу "малоросійства", утисків національно свідомих українців репресивними заходами з боку держави. Головну увагу в працях "Питання про самостійну українську культуру" /1911/, "Чуже сміття" /1912/, "Шкода од несвідомості" /1913/, "Шкодлива байдужість" /1913/ та ін. С.Черкасенко приділяв відстоюванню інтересів української нації в різних сферах суспільного життя, проведенню думки про необхідність вживання рішучих заходів для підняття рівня національної самосвідомості сучасників, викриттю і висміюванню примітивної "гопачної" психології "галушчаних патріотів", сміливому зверненню до співвітчизників із закликом дійово протистояти процесові духовної нівеляції. Письменник висловлював переконання, що тільки наполегливе навчання, високий рівень освіченості, відмова від пріоритету "шлункових" інтересів зможуть повернути українцям їхню історичну пам'ять, відродять ідеї визволення нації та самоповагу.

Деградація суспільної свідомості спонукала С.Черкасенка досліджувати класичну спадщину вітчизняної літератури з метою пошуків авторитетної аргументації власних поглядів щодо понять духовності, незалежності. Критичний доробок письменника охоплює вивчення і пропагування творчості Т.Шевченка, Л.Глібова, Ю.Федьковича, М.Лисенка, М.Драгоманова, М.Коцюбинського, А.Тесленка та інших діячів української культури. Дослідник своєрідно акцентував увагу на інтерпретації класиками літератури проблем естетичного та духовного ідеалів, національного менталітету, особливостей дитячої психіки тощо. Ця своєрідність полягала в прагненні С.Черкасенка актуалізувати тенденції "повстання душі", сконцентровані у творах письменників, пристосувати їх до потреб часу, дослідити явище прометеїзму в поезії Т.Шевченка та Лесі

Українки. На думку критика, найзначимішими для них є національні ідеали й переконаність у тому, що особистість може прилучитися до культури людства тільки в контексті своєї нації.

Належну увагу виявляв С.Черкасенко до проблем виховної ролі дитячої літератури, відтворення психіки дітей у творах письменників, до вивчення педагогічних поглядів белетристів. Ці питання досліджувались ним у процесі аналізу творчості Т.Шевченка /"Шевченко й діти" /1911/, "Шевченко педагогом" /1911/, Л.Глібова /"Л.Глібов і діти" /1912/, В.Грінченка /"Народний учитель. З нагоди 2-х роковин смерті В.Грінченка" /1912/, інших письменників /"Діти в творах українських письменників" /1911/.

Цікавився моральним і духовним світом сучасників, активно втручаючись у процес пошавлення українського руху на початку ХХ ст., С.Черкасенко тісно пов'язував літературно-критичні студії з педагогічними виступами в періодиці. Досвідчений видавець і упорядник українських шкільних підручників і читанок, популярних книг для народу і букварів, які відзначалися високою фаховою якістю, духом сучасності, науковістю та легкістю викладу матеріалу, С.Черкасенко був одним з небагатьох письменників, які відкрито виступали проти примусового зросійщення дітей офіційною школою в Україні. Участь у вчительських з'їздах і конференціях /у Петербурзі, Києві, Фінляндії тощо/, розробка методичної літератури, співпраця з В.Грінченком, С.Русовою та ін. українськими педагогами у справі відстоювання національної освіти сприяли незаперчному авторитетові С.Черкасенка як знавця теоретичної і практичної педагогіки. Суть педагогічних поглядів письменника полягала в тому, що він як цілісний процес розглядав

національне виховання і навчання дітей засобами українського художнього слова, а вчителя як його носія вважав центральною особою цього процесу.

Характерною рисою літературознавчих і педагогічних праць С.Черкасенка є їхня гостра публіцистичність, викривальність, поєднання суто інформативного викладу проблеми з насиченістю громадянськими мотивами сучасності, погляд на художню літературу як на важливий чинник духовності, адже письменникові доводилося порушувати специфічні наукові питання на тлі виборювання права свого народу на власну культуру, відстоювання української визвольної ідеї.

С.Черкасенко виявив себе талановитим і вимогливим рецензентом, залишив відгуки на твори В.Винниченка, М.Коцюбинського, Л.Пахаревського, Г.Чупринки, М.Євшана, Х.Алчевської, численних дебютантів. Як критик, С.Черкасенко застерігав початківців від одноманітної творчої манери, інтелектуального примітиву, штучного пристосування творів "для народу" шляхом їхнього спрощення, що вело за собою знецінення художності тощо.

Кращими рисами творчого доробку досвідчених майстрів літератури рецензент вважав їхню художню довершеність, поглиблене дослідження людської психології, увагу до соціальних та духовних проблем, мовну досконалість.

С.Черкасенко підтримував молодих талановитих поетів - Г.Чупринку, Л.Пахаревського, Х.Алчевську та ін., з розумінням ставився до модерністських пошуків нової генерації літераторів, вважав, що сучасне йому українське письменство має незаперечні перспективи розвитку.

Художні твори, публіцистичні, літературно-критичні, педагогічні праці, рецензії, методичні статті та огляди

С.Черкасенка друкувалися на сторінках майже двох десятків періодичних видань, письменник співпрацював з відомими вітчизняними і закордонними видавництвами, багатьма провідниками національної справи - Б.Грінченком, Є.Чикаленком, С.Петлюрою, М.Вороним та ін.

В ідеологічних переконаннях і творчості С.Черкасенка послідовно поєднувалися риси народницьких тенденцій з їхніми виразними громадянськими мотивами служіння нації та викривальним пафосом самодержавної політики /поезія, публіцистика, сатирична проза/ з неореалістичним художнім відображенням соціальних та моральних проблем через психологічний світ особистості /"шахтарські" оповідання, твори з життя інтелігенції/. Письменник синтезував також модерністські пошуки в жанрі символістської драми з елементами поглибленого психологізму, натуралізму та імпресіонізму в прозовому доробку. Тому є підстави вважати, що в кожному жанрі літератури С.Черкасенко мав своєрідне творче обличчя.

Другий розділ дисертації "Неореалістична "мала" проза Спиридона Черкасенка" присвячений дослідженню художньої прози письменника, яку умовно поділено на оповідання "шахтарського" циклу, твори для дітей та оповідання, авторська увага в яких зосереджена на психологічному світі і пошуках життєвого сенсу небуденних інтелігентських особистостей.

Художня проза письменника - явище багатомірне. Вона представлена жанрами оповідання, нарису, фейлетону, сатиричного оповідання та мініатюри з авторським визначенням /малюнок, шкід, фантазія, шарж тощо/, історичного роману та ін. Для Черкасенкової манери письма в жанрі оповідання характерною виявилась також стильова поліваріантність, поєднання елементів традиційних художніх прийомів, властивих тво-

рам письменників 2-ої пол. XIX ст. /розповідь від першої особи, любовна інтрига, авторське коментування, втручання в сюжетний хід /"Чорний блиск", "Юдита"/, народно-пісенні порівняльні звороти, монологічна оповідь тощо/, та неореалістичного художнього відображення соціальних проблем, психології персонажів. Це, зокрема, констатація потоку свідомості героя /"П'яниця", "Весною"/, фотографічна натуралістичність відображення побуту і звичаїв шахтарів /"Блажчукове весілля", "Чепуха"/, узагальнена характеристика суспільства через свідомість і психологію шахтаря чи службовця /"Весною", "Що сильніш?"/, безсторонність відображення, відсутність /хоча й не завжди/ суб'єктивного оцінювання та емоцій /"Воронько", "Великодня ніч"/, віддзеркалення політичного життя /"Вони перемогли", "Лаборантка"/, мінімальна гама кольорів неореалістичного пейзажу, інтер'єру, портрета /"Чорний блиск"/.

Для С.Черкасенка не є чужими у прозі й елементи символізму /"Марта і Марія", "Пастка"/, імпресіонізму /"Нескінчена поема", "Нерви"/, натуралізму /"Юдита"/ та ін. у дослідженні духовних, підсвідомих процесів у глибоко індивідуальних характерах літературних героїв.

Схильність прозаїка до показу неприкрашеності життя, об'єктивної відвертості й водночас ліризму і співчуття героям, тягіння до глибоких контрастів та емоційність властива й оповіданням для дітей /"Безпритульні", "Маленький горбань" та ін./, що становлять одну з найпривабливіших сторінок творчості письменника завдяки гуманістичному спрямуванню, загальній ідеї цінності й неповторності дитячого життя і духовності на брудному тлі суспільної жорстокості, злиднів, каторжної праці.

Уперше в українській художній прозі С.Черкасенко най-

повніше подав вичерпний предметно-психологічний світ робітників шахти, фрагменти виробничих процесів, особливості життя шахтарів та їхніх родин. На тлі уваги до життя окремої особистості письменник відтворив у світогляді робітників тенденцію до еволюції громадських ідей, до відстоювання побутово-особистих та економічно-політичних інтересів. Ці процеси відтворені автором у широкому діапазоні від особистого стихійного протесту і терору до методів страйкової боротьби, на чолі якої стоять свідомі робітники нового типу.

Один із перших у вітчизняній літературі С.Черкасенко відкрито показав духовну, морально-етичну деградацію споконвічних українців-степовиків внаслідок русифікаторської політики адміністрації шахт, яку активно підтримували робітники з Росії /"Великодня ніч"/, передав картини загибелі природи, зумовленої варварським нищенням степів /"Весною", "Яма"/.

У ряді оповідань /"А потім?", "Лаборантка"/ С.Черкасенко одним із перших українських письменників торкнувся проблеми перспективи розвитку ідей марксизму, він змусив своїх героїв критично осмислювати їх з погляду загальнолюдських інтересів, передав закономірну настороженість передової української інтелігенції волюнтаристськими та догматичними аспектами комуністичної доктрини.

Пошуки естетичного ідеалу робітника чи інтелігента привели письменника від створення образів свідомих особистостей /Петро Губа, Зубенко, Сосновський та ін./ до типу позитивного героя - носія гуманістичних переконань і критичного світогляду як еквіваленту етично-моральних та інтелектуальних цінностей /панна Клава та ін./. Сукупність зовні розрізних характерів героїв оповідань С.Черкасенка внутрішньо об'єднана ідеєю ствердження цінності життя індивідуума, психо-

логічної його унікальності всупереч напівдикому існуванню шахтарів та внутрішньому драматизмові свідомості інтелігента.

Для творчості С.Черкасенка селянин з його проблемами є постаттю зовсім нехарактерною, епізодичною, і це суттєво відрізняє письменника з-поміж інших прозаїків. Він доклав чимало зусиль для художньої індивідуалізації різних постатей міського й містечкового середовища, підтримав і розвинув традиційний в українській літературі погляд на культурно-духовні стосунки села і міста, з'ясував негативний вплив псевдоцивілізації на особистість /"Нескінчена поема"/, створив збірний образ міського натовпу /"На посту", "Нерви"/, що є творчою знахідкою письменника, як і його прагнення передати вуличний колорит східного українського міста, його мовне, політичне, культурне обличчя початку ХХ ст.

Характерною рисою індивідуального стилю С. Черкасенка є також притаманна частині оповідань тонка доречна іронія, м'який гумор. Навіть у сюжетному драматизмі письменник може відшукати привід для стриманого дотепу чи комічного бачення серйозних на перший погляд речей /"Пастка", "Вони перемогли", "На посту", "Марта і Марія" та ін./.

Третій розділ дисертації "Ідейно-етичні орієнтири сатиричної прози С.Черкасенка" з'ясовує особливості фейлетонного, нарисового доробку письменника, своєрідність його сатиричних оповідань 1910-1919 рр. та періоду еміграції.

Сатиричні оповідання, фейлетони С.Черкасенка, що друкувалися в "Раді", складають у вітчизняній літературі самотні літопис-пародію історичного розвитку громадянства в Україні поч. ХХ ст. У ньому сатирик вже під іншим кутом зору досліджує людину як частку суспільного організму, бо на перший план виходить неусвідомлена нею самою трагедія внут-

рiшнього плану - добровiльна зрада нацiональних iнтересiв, принизливе "малоросiйство", духовна бiднiсть тощо. Акценти уваги письменника в порiвняннi з оповiданнями з життя шахтарiв та iнтелiгенцiї помітно переносяться з соцiальної сфери в нацiональну, проблеми українського життя /громадського, освiтнього та визвольного плечу/ i духовностi починають доминувати i набирати значної гостроти.

С.Черкасенко не обмежувався творчим аналізом подiй i настроiв сучасностi, а давав дошкульну узагальнюючу оцiнку i другорядним фактам суспiльних та культурних процесiв. У творчому доробку письменника знайшли своє вiдображення численнi недолiки державного iмперського апарату /хабарництво, зловживання владою тощо/, мiстилась сатирично-гумористична хронiка новин, давалися дотепнi портрети духовних жебракiв-сучасникiв - "тожемалоросiв", вoйовничих, але обмежених украiнофiлiв, шовiнiстичних лiдерiв, чорносотенного духiвництва, графоманiв, обрусителiв-педагогiв та iн.

Найважливишими, проте, стають для письменника проблеми утвердження самосвiдомостi сучасникiв, боротьба з iхнiм духовним яничарством та агресивним нiгiлiзмом /"Хто вiн?", "На пароходi"/. Нешадна критика сатиричних творiв С.Черкасенка спрямована проти тiєї частини українцiв, що вдало пристосувалися жити обережними обивателями, байдужими перевертнями, вiдвертими русифiкаторами власного народу. Iнодi твори подiбного плану сягають крайньої межi художностi i переходять у публiцистичнi виступи, зумовленi потребою вiдкритого звернення до совiстi сучасникiв.

Активно висмiював С.Черкасенко спритних авантюристiв, що виступали в ролi редакторiв реакцiйних часописiв "Новое

время", "Киевлянин" тощо. Завдяки злободенності фейлетонів і нарисів сатирикові як нікому з сучасників вдалося охопити широкий проблемний і територіальний простір імперії, відтворити шаржовано-сатиричні типи міністрів, інспекторів, сановників духівництва, політиків-пройдисвітів. Письменник розвіяв також ореол удаваного демократизму великодержавних лібералів, чия лояльність до вільного розвитку народів закінчувалась з початком активізації українського визвольного руху.

З тривогою відгукнувся С.Черкасенко в сатиричному доповідку про долю національної школи в Україні. Він виявив себе знавцем виховних і навчальних проблем "російського про-світнього болота", висловив, як і в педагогічних працях, гостре занепокоєння фізичним, моральним і духовним гнобленням вчителів та учнів з боку інспекторів-кар'єристів. Безглузді накази, вимоги, заборони, ідеологічні рамки, мовні непорозуміння від примусового зросійшення і злидений побут загрожують, на думку С.Черкасенка, тим, що вчитель як носій духовності стане моральним і розумовим жебраком, проміняє своє громадське призначення на "хліб насущний", від чого збідніє школа й освіта загалом.

Дотепними фейлетонами письменник продемонстрував свій широкий культурно-мистецький світогляд, політичну ерудицію, обізнаність із величезним соціологічним матеріалом, новинами науки, літератури, державного життя, подавши їх крізь призму українського національного гумору, сміхової культури, вдаючись до широкого спектру виражальних засобів. Своєю насмішкою, наприклад, С.Черкасенко здебільшого трансформувал у позірне іронічне співчуття. Письменник майстерно пародіював своїх сучасників, художньо перетілюючись у численні комічні типи. Як сатирик-публіцист, він вдавався до

гіперболи, алегорії, гротеску, фантастики, вводив у свої мініатюри літературні образи класичної сатири /із творів М.Гоголя, Т.Шевченка, М.Салтикова-Щедріна, В.Винниченка, В.Самійленка та ін./, що давало змогу авторові підносити характери персонажів на рівень суспільних узагальнень. Для стилю С.Черкасенка характерні як відтворення комічних ситуацій, так і гумористично-сатирична інтерпретація певних серйозних фактів дійсності.

Дещо по-іншому, з нотками природного трагізму відтворює С.Черкасенко кричущі факти жорстокості імперської влади та окремих її чиновників у ставленні до всього українського в серії нарисів із рубрики "Відгуки життя". Випадки неповаги до духовних святинь українців /зокрема постаті Т.Шевченка/, грубого гоніння провідників національного відродження та втручання властей у культурне життя громадськості тощо стали на сьогодні вагомими історичними доказами нищення духовності, моральних і мистецьких цінностей багатомільйонного народу на його власній Батьківщині, колонізованій протягом століть.

Порівняно з мініатюрами рубрик "Маленький фейлетон" та "Мимохід" - це твори драматичнішого тембру, тоншого відчуття кривди рідній справі. Іронія стає дошкульнішою, жорсткішою, зростає передчуття трагізму, репресій, посилюється пафос і полемічність творів, об'єднаних духом української ідеї. Національний масштаб проблеми зумовив позицію вже не Провінціала, а речника народу, який заговорив до сучасників на рівні любові і страждання.

З властивою йому викривальною сміливістю С.Черкасенко зосереджує увагу не лише на моральних та духовних вадах певних осіб, а перш за все торкається гострих політичних,

ЛІТЕРАТУРА
В. Стефанів
АН України

національних, релігійних, культурних та ін. проблем, які визначали і формували соціальні орієнтири сучасника. Сатирикові вдалося моменти деформації свідомості особистості передати через психологію узагальнених типів, за допомогою категорій моралі і етики. Так, належність персонажів до певних угруповань, політичні погляди героїв свідчать про їхній духовний світ, рівень культури, національної свідомості тощо і визначаються цими ж якостями.

У жанрах сатиричного оповідання, фелетону та нарису С.Черкасенко залишився вірним своєрідній художній манері синкретизму неореалістичних тенденцій /протокольність діалогів, сувора, викривальна сатира, що межує з публіцистикою, звернення до гострих соціальних і політичних проблем, сміливість висловлювання тощо/ з традиційною об'єктивністю та громадською насиченістю змісту.

Значно драматичніші умови боротьби за збереження національної духовності відобразив С.Черкасенко в циклі оповідань "Померлі думечки", написаному в 1935-1936 рр. уже в еміграції, коли змагання за державність України та причини його поразки оцінювались з відстані десятиліття. Створивши ряд сатиричних типів українців, що вдало пристосувались у чужому середовищі і забули думати про свої колишні ідеали боротьби, письменник підніс над їхньою духовною смертю і примітивним рівнем особистих інтересів романтико-героїчну постать Гната Грабенка, добровільного смертника заради вільної ідеї, "каменя з Божої пращі", утвердивши тим об'язково молодого нескореного народу, відкривши у ньому одну з граней великої цілісності - народу, його духовної невмирущості, фізичної незнищеності.

Показавши повною мірою наслідки трагедії української

бездержавності явищем політичної еміграції, С.Черкасенко створив і тип багатолікого антипода національній вірності, тип духовного мутанта, що став визнавати батьківщиною місце, де краще живеться.

Разом з О.Олесем, У.Самчуком та ін. С.Черкасенко був причетний до зародження тенденції створення в літературі позитивного типу героя-емігранта, який добре розумів і реально оцінював суперечливий стан свідомості і стосунків українців на чужині.

У "Висновках" подається основний підсумок проведеного наукового дослідження, узагальнюються його результати.

У роботі встановлено, що публіцистичний, літературно-критичний, педагогічний та художній прозовий доробок С.Черкасенка є вагомим частком духовної української культури початку ХХ ст. завдяки гостроактуальній проблематиці, дошкульній критиці письменником як самодержавної урядової політики, спрямованої на гальмування суспільної активності, так і недоліків національної свідомості сучасників.

Дисертант доводить, що поетика "малої" прози С.Черкасенка загалом окреслена рамками неореалізму /інтерес до життєвих проблем, прагнення чіткої об'єктивності, скупого пейзажу, підбору красномовних фактів, відсутність емоційного оціночного підходу тощо/. Однак, ідучи в процесі творчості від соціології до поглибленої індивідуальної психології персонажа, С.Черкасенко не поривав і з традиціоналізмом. Риси його спостерігаються в класичній манері оповіді, у вживанні порівнянь, властивих народній творчості, неодмінній сюжетності та ін.

У дисертаційному дослідженні з'ясовується, що С.Черкасенко є майстром художнього перетвілення, психологічної

індивідуалізації традиційної оповіді. Для стилю письменника властивий динамічний виклад матеріалу, який часто /як самотня риса автора/ переривається ліричними відступами, публіцистично забарвленими коментарями, що засвідчують емоційність С.Черкасенка у ставленні до відображуваного. Своєрідністю творчої манери письменника є також схильність до увиразнення "видимої мови душі" персонажів, пріоритет вищих моральних цінностей тощо.

Прозовий доробок С.Черкасенка може бути джерелом для філософського осмислення соціально-історичних шляхів розвитку української нації. Піднявшись на висоту громадського звинувачення і самодержавного, і радянського тоталітаризму, письменник утвердив думку про цінність конкретного людського життя і совісті як основи існування й узагальнив її до ідеї історичної цінності свого народу, спадкоємності його творчого і визвольного духовного потенціалу.

Можливо, і не судилося С.Черкасенкові в прозовій спадщині досягти найвищого рівня соціально-політичних, суспільно-ідеологічних чи художньо-естетичних узагальнень, як вдалося здійснити це іншим, більш відомим белетристам, очевидцям трагічного періоду в історії України ХХ ст., однак письменник оригінально, повно, самотньо представив своє творчіство різні аспекти свідомості своїх сучасників, сприяв утвердженню загальнолюдських ідеалів, пропагував художнім словом ідею національного відродження України.

Положення дисертації висвітлені в публікаціях:

1. Елементи "хуторної" філософії П.Куліша у творчості С.Черкасенка // Пантелеймон Куліш. Матеріали міжвузівської наукової конференції Сумщини, присвяченої 175-річчю з дня народження П.О.Куліша.- Суми, 1994.- С. 53-59.
2. Кулішева концепція філософсько-етичного сприймання міської цивілізації у творчому осмисленні С.Черкасенка // Філологічний аналіз: Теорія, методика, практика: Міжрегіональний збірник наукових статей.- Харків - Херсон, 1994.- Вип. 6.- С. 61 - 66.
3. Знайомство учнів з дитячими оповіданнями Спиридона Черкасенка // Дивослово.- 1994.- № 10 - 11.- С. 43 - 46.
4. "Хуторні" погляди П.Куліша у творчості С.Черкасенка // Слово і час.- 1995.- № 1.- С. 53 - 56.
5. Проблеми національного виховання й освіти в публіцистичній та художній спадщині С.Черкасенка // Українська духовна культура в системі національної освіти. Тези доповідей і повідомлень наукової конференції 18-19 квітня 1995 р.- Харків, 1995.- С. 67 - 68.

Резюме

Калантаевская А.П. Творчество Спиридона Черкасенко 1907-1936 гг. в контексте эпохи / литературоведение, публицистика, "малая" проза и сатира/ .

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности Ю.ОІ.ОІ - украинская литература, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1996.

В автореферате рассматриваются своеобразие и особенности наследия С.Черкасенко в жанрах "малой" прозы, публицистики и сатиры /рассказы, фельетоны, очерки и др./

Анализируя литературно-критическое, художественное, педагогическое наследие писателя сквозь призму его национального самосознания, убежденности в необходимости бороться за возрождение духовности, автор приходит к выводу об актуальности рассматриваемой темы для современников.

Установлено также, что художественная проза С.Черкасенко самобытна не только проблемно-тематической новизной, но и синтезом традиционных народнических тенденций с неореалистическим и модернистским отображением социальных конфликтов через психологический мир индивидуума.

Ключевые слова: национальное самосознание, синкретизм творчества, неореализм, этико-моральные ценности, критика духовной мимикрии, трагедия безгосударственности.

Summary

Anna Kalanteyevskaya, Creation of Spyrydon Cherkessenko 1907-1936 In the context of the epoch /Literary studies, publicistic writing, "small" prose and satire.

Thesis for Candidate of Philology Degree, speciality 10.01.01. - Ukrainian Literature, Kyiv National Teres Shevchenko University, Kyiv, 1996.

The paper contains originality and specific features of the work of Cherkessenko in a genre of "small" prose, publicistic writing and satire /short stories, newspaper satire, essays/.

Analyzing the literary-critical, belles-lettres, pedagogical work of the writer through his national self-awareness, his conviction of the necessity to fight for the revival of the spirituality of the nation, the author comes to the conclusion of actuality of considered subject for contemporaries.

The belles-lettres of Cherkessenko proved to be original not only with problematic-thematic novelty, but with the synthesis of traditionally populist tendencies with newrealistic and modernistic reflection of social conflicts through the psychological world of the individual.

The key words are: national self-awareness, synchronism of creation, newrealism, moral values, criticism of spiritual mimicry, tragedy of statelessness.

T. Keef

Підписано до друку 25.04.1996р.Об'єм 1,2.Формат 60x84 1/16
Друк офсетний.Тир.100пр.Зам.108.Безкоштовно.
ЛОД УДПУ ім.М.П.Драгоманова,Київ,Пирогова,9.

AB 34.811

AB 34.811